

УДК 82-1/29

Төлебаева Құралай Тоқтарқызы

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ., филология ғылымдарының кандидаты.

e-mail: tulebaeva82@mail.ru

Атыханова Айдана Мерекеқызы

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ., филология мамандығының 2-курс студенті

e-mail: atykhanova.96@mail.ru

ШӘКӘРІМ ПОЭМАЛАРЫНДАҒЫ МАХАББАТ ДРАМАСЫ

Мақалада Шәкәрім Құдайбердіұлы поэмаларының өміршеңдігі, қазақ әдебиеті тарихында алатын айрықша орны сөз болады. «Қалқаман - Мамыр», «Еңлік - Кебек», «Нартайлақ - Айсұлу» поэмаларындағы тақырыптық-идеялық мазмұн ерекшелігі сөз болады. Аталған поэмаларының шығу тарихы, жариялануы қарастырылған.

Түйін сөздер: Поэма, жанр, көркемдік, тақырып, идея, мазмұн, пішін, эпик, жыр, толғау, баяндау, мазмұн.

В статье раскрывается жизненность поэм Шакарима Кудайбердиева, их особое место в истории казахской литературы. Рассматриваются особенности идейно-тематического содержания в поэмах «Калқаман – Мамыр», «Еңлік – Кебек», «Нартайлақ-Айсұлу». Также в статье рассматриваются история создания и публикация названных произведений и любовная драма в них.

Ключевые слова: Поэма, жанр, художественность, тема, идея, содержание, форма, эпос, жыр, толғау, доклад.

The article reveals the vitality of Shakarim Kudaiberdiev's poems, their special place in the history of Kazakh literature. The article considers the features of the ideological and thematic content in the poems "Kalkaman-Mamyr", "Enlik-Kebek", "Nartailak-Aisulu". The article also discusses the history of the creation and publication of these works and the love drama in them.

Keyword: Poem, genre, artistry, theme, idea, content, form, epic, zhyr, tolgau, report.

Шәкәрім Құдайбердіұлының поэмалары қазақ әдебиеті тарихында, поэма жанрының шежіресінде тың әрі кесек құбылыс.

Әдебиеттану ғылымында эпика жанрының түрі: «Поэма – оқиғаны өлеңмен баяндап айтатын, кейде жыр-толғау түрінде келетін көлемді шығарма. Сюжетті оқиға желісін ширақ өрістетіп, кейіпкердің іс-әрекетін бейнелеуге негізделеді. Поэманың алғашқы нұсқалары деп ауыз әдебиетіндегі уақиғалы жырларды айтуға болады. Олардың баяндау тәсілі, кейіпкерлер бейнесін суреттеу өзгешелігі де ауыз әдебиеті дәстүрлерімен тығыз байланысты» [1, 286], – деген анықтама берілді.

Поэма жанры ХХ ғасырдың бас кезіндегі қазақ поэзиясында енді-енді ғана өркен жайып, қанаттана бастағаны белгілі. Әсіресе, жазба түріндегі поэма үлгісі оқиғамен өрбіген мазмұндық сипат алған, сол мазмұн белгілі идеямен көмкеріліп, бас-аяғы жинақталған түрлік (формалық) кейіпке түскен, күнделікті өмірдегі адамдар бейнесіндегі кейіпкерлері бар шын мәніндегі поэма үлгісі санап аларлықтай ғана еді. Батырлар жырлары, түрлі лирикалық эпостар ауыз әдебиетінің үлгісінде дамыды. Одан беріде, көбіне, шығыстық ауыз әңгімелерді назиралық дастан қылып жырлау үлгісі қалыптасты. Ел ішіндегі негізгі төл

оқиғаларды баян қылатын дастандар көбіне-көп сырт жаумен күрескен ел батырларының батырлық жырлардың ауқымында дамыды.

Шәкәрім Құдайбердіұлының «Еңлік – Кебек», «Нартайлақ – Айсұлу», «Қалқаман – Мамыр» поэмалары ескі қазақ тұрмысынан алынған. Бірақ бұлардың ешқайсысы тарихи шығарма емес. Поэмаларда тарих - фон ғана, автордың баса назар аударғаны - әлеуметтік мәселелер, мінез - құлық жайы. Жанрлық тұрғыдан алғанда, «Қалқаман – Мамыр» лиро - эпикалық жырға бейім, «Еңлік – Кебек», әлеуметтік дастан, «Нартайлақ – Айсұлу» махаббат драмасы.

Өмірде шын болған бақытсыз ғашықтар Еңлік пен Кебек, Қалқаман мен Мамыр хикаялары ескі күндердің өзінде ел арасына кеңінен тараса керек.

«Қалқаман – Мамыр» 1912 жылы Семейде, «Жәрдем» баспасында басылып шыққан. Нақты жазылған уақыты белгісіз. Әйткенмен, поэма екі ғасыр шектескен межеде туған сияқты. Шәкәрім шығарманың бас кейіпкерлерінің бірі - ел тұтқасы ғұлама қарт Өнет-Бабаңның қиыннан жол таппай шалдыққан сәтін сипаттай отырып, оны Абай тағдырымен салыстырады: «Мәселен, көз алдында тұрған жоқ па, - Қойдындар Абайға да не қылғызбай!». Рас, поэманың алғы

сөзінде Шәкәрім: «Өлгенді тірілтпесем де, өшкенді жандырғандай болсын деп, биыл, жүз тоқсан жыл болып, ұмытылған істі алдыңызға қойдым» [2,17] - деп жазады. Бұл арада кітаптың басылған жылы туралы айтылып отырғаны аңдалады.

«Еңлік – Кебекте» сол баспадан, сол 1912 жылы жарық көреді. Бұл поэманың «Қалқаман – Мамырдан» кейін туғанын автордың өзі ескертеді.

Ал, ақын бастырып үлгермеген «Нартайлақ пен Айсұлу» поэмасы аталмыш екі поэмадан соң, тіпті беріде, 1929 жылы қарашада жазылған. Бұл шығарма біздің заманымызға қолжазба қалпында ғана жеткен [2,17].

«Қалқаман – Мамыр» мен «Еңлік – Кебекте» Шәкәрім ХҮІІІ ғасырдағы қазақ тарихи туралы біршама мағлұмат береді.

Қалқаман жігіт пен Мамыр қыздың махаббат драмасының мекені де, мезгілі де нақты. «Мың жеті жүз жиырма екінші жыл - Қазақтың Сыр бойында жүргені анық» [2,17], - дейді ақын. Трагедиялық тағдыр шешімі қазақ тарихындағы ең бір қырлы жылдарға сәйкес келеді.

Өткен іс – ойға күңгірт, көзге танық,
Көрмесе де, білгенге бәрі қанық.
Мың жеті жүз жиырма екінші жыл
Қазақтың Сыр бойында жүргені анық.

Әнет бабаң – Арғынның ел ағасы,
Әрі би, әрі молда, ғұламасы.
Орта жүзге үлгі айтқан әділ екен,
Сол кезде тоқсан беске келген жасы [3,357].

Сыр өңірі ежелден – ақ қазақ халқының аяулы ордасы боған еді. Жоңғардан жеңіліске дейінгі кезеңде дария бойы сауда – саттық, отырықшы тұрмыс ұйытқысы – отыздан астам қала орнаған Абай өңірі ғана емес, қазақ руларының малға жайлы қысқы қонысы болған. Бірақ сол замандардың өзінде Орталық Қазақстан иесіз тұрмаған, шөбі шүйгін, суы мол, жері кең Сарыарқа жазғы жайлау міндетін атқаратын түстіктегі сыр мен Шу бойынан, қысы жұмсақ, қамысты, ұйықты – мекендерден терістікке қарай тартылатын көш жолын ешқашанда шөп басқан емес. Тек 1723 жылғы жойқын апаттан соң Арқа баяғы Қасым хан заманындағыдай тұрақты қыстауға айналады.

Көршілес түркі халықтары қалмақ деп атаған батыс моңғол жұрты – ойраттармен жауласу тым арыдан басталған. Жошы ұлысының ыдырау кезеңінде ойраттардың батыстағы ең басты қарсыласы Мағұлыстан хандығы болды. Ал, Мағұл одағы бұзылып,

оның құрамындағы түркі руларының басым көпшілігі, бүкіл Жетісу Қазақстан құрамына қайта енген кезде, қазақ пен қалмақ бірме – бір, бетпе – бет келеді. Үнемі дерлік жеңіліске ұшырап отырған, кейде, тіпті, алым төлеп, бодан болса да елдігінен айырылмаған ойраттар ХҮІІІ ғасырдың орта шеңінен бастап күш алады. Көршілес киіз туырлық көшпенді екі жұрт арасында атадан балаға озған, екі жақ үшін де өлшеусіз шығынға түскен, ешбір халықтың тарихында болмаған жүз елу жылдық соғыс осы кезеңнен басталып, жаулық түбі аяусыз геноцидқа ұласқан, қазақ пен қалмақ бірін – бірі тақыр-таза қырып, бітіруді ғана мұрат тұтқан қасап майданға айналған еді. Ақыры, 1723 жылы ойраттар қарсуы кетпей тұрып, дүрсе шабады. Қазақтар әскер жиып үлгермеген, ұйымдасқан қарсылық, қол түзіп табандасқан ұрыс жасай алмаған. Ал, қазақ қоныстарын тұтқиылдан басқан ойраттар өздеріне қажетті қонысты біржола босату үшін, еңбектеген баладан кәріге дейін түк қалдырмай қыра берген. Жауға қарсылық көрсетуге шамасы келмеген, бас сауғалаудан басқаны ойламаған жұрт жаппай босқын тапқаны тарихтан жақсы мәлім. Осы жол бар қазаққа белгілі жол, «Ақтабан – шұбырынды» дегенің сол. Жаяу жүріп табаны аппақ болып, Қорлық көріп қазақтың шұбырғаны ол [3,369], - дейді ақын.

Жұрттың азып-тозғаны соншалық, 95 жастағы «Ел ағасы, әрі би, әрі ғұлама» Әнет Бабаңның өзі «көшке ере алмай тірідей дөн басында» қала береді. «Еңлік –Кебек» шығарманың сюжеттік желісіне қатыссыз, пролог іспетті өлең жолдарымен басталады. Өткен адам болады көзден таса,
Өлді, өшті оны ешкім ойламаса,
Ол кетсе де белгісі жоғалмайды,
Керектісін ескеріп, ұмытпаса.

Ақыл деген денеге егілген дән,
Суғарылса кіреді оған да жан.
Ақылдың өсіп – өніп, зораймағы,
Көрген – білген нәрседен ғибрат алған [3,371].

«Еңлік-Кебек» екі жастың махаббатын жыр ететін шығарма. Өмірде шын болған ғашықтар Еңлік пен Кебек туралы хикаялар. Екі жастың трагедиялық тағдыры халық арасында аңызға айналған.

Шығараманың негізгі арқауы махаббат трагедиясы болғанымен, автор заман кейпін нақтылау, оқиғаның ескі күндерде өткенін, ендігі жерде ел арасында мұндай келеңсіз істер болмауға тиісін дәлелдей түсу үшін хикаяның

өмірлік фонына айрықша мән береді де, шағын көлемді тарихи ақпар жасайды.

Қалмақ жеңіп, қазақтан алған кегін,
Қалқаман қиссасында жазып едім,
«Мыңжет жүз жиырма үш шамасында
Ақтабан – шұбырынды болды» дедім [3,372].

Жаудан ығып, босқын тапқан ел Арқаға қарай ауады. Жұрт жаппай қырылған, ал, тірі қалғандар жаяу – жалпы шұбырып, табаны тиген ауыр жол Шақшақ Жәнібектің айтуымен Ақтабан – шұбырынды аталады. Көп ұзамай естерін жиған, қайтадан қайраттанған қазақтар әскер түзіп, ұрысқа бет қояды. Әбілмәнбет, Сәмеке, Әбілхайыр хандар тізе қоса аттанып, Бұлантыда, Аңырақайда үлкен жеңіске жетеді. Осыдан соң – ақ қалмақтардың берекесі қашып, қазақтардың мерейі асады:

Содан кейін қалмақты қазақ қуған,
Жиылып шаба берген ойдан, қырдан...
Қырылған соң қалмақтар жаман сасқан,
Нұржайсаң, Шәуешектей аса қашқан [3,373].

Бұланты мен қалмақ ордасының біржола талқандалуы арасында күреске, қан төгіске толы отыз жыл бар. Және мұның алғашқы жиырма жылы қазақтар үшін онша абыройлы болған жоқ. Әйтсе де, Шәкәрім баяндап отырған тарихтың жалпы сұлбасы дұрыс. Автор мақсаты – қазақ – қалмақ соғыстарының шежіресін жазу емес, Еңлік – Кебек трагедиясына себеп болған қоғамдық, әлеуметтік жағдайларды айқындау. Сондықтан да ақын шығыс облыстарға ауа көшкен рулардың өзара күресіне арнайы тоқталады. Ел аузында Дадан Тобықты, Қараменде би, Мұсабай Тобықты, Кеңгірбай биге жолдапты дейтін шағын өлеңдер де сақталған.

Ел әңгімелеріне, ескі шежіреге сүйенген, Шәкәрімнің тағайындауынша, Тобықтының Шыңғысқа иек арта тоқтап, Орда мен Ертіс аралығындағы жерге қоныстануы 1780 жылдардың қарсаңында Кеңгірбайдың әуелде бет түзеген Сорап пен Ертістен арты өтіп кетпеуі шарасыздықтан болған іс. Бұл кезде көне түркілердің ата – мекені, соңғы ғасырлардағы ойрат қонысы Жоңғарға саны мол, жауынгер Абақ Керей орнығып қалған болатын. Ел әңгімелерінің айтуынша Тобықтының бір табы жаңағы Қараменде бастаған Дадан ат басын кері бұрып, түстікке аңызда мәлім Жиделі – Байсынға бет түзейді. Бірақ қыс түсіп, жүріс қиындағандықтан, Балқаштың терістігіндегі бұйрат далаға аялдайды. Жұтамай, жақсы қыстап шыққан соң осында қазіргі Жезқазған облысының Ақтоғай ауданының шегіне мүлде тұрақтап қалады. Ал, Тобықтының негізгі бөлігі Мұсабай Шыңғысқа өздерінен жиырма шақты

жыл ғана бұрын келіп орныққан Матаймен соғысқа кіріседі. Хандық өкімет құлап, әркім өз басына би болған замандағы бұл қактығыс әлбетте, ел мүддесінен емес, ру мүддесінен, ағайынға тиесілі дайлау, қыстауды тартып алу мақсатынан туындаған еді. Әрине, тар жерде тек отырып аштан қырылмадың деп Тобықтыны кінәлау қиын, бірақ кең қонысының бір өңірін қаны қарайып келген ағайынға қимаған Матайды да ақтау мүмкін емес. Төбеде отыратын, Бақас руларды бейбіт жолмен бітістіретін төреші жоқ. Жерде кімнің қакысы артық екенін қанды қару ғана шешуге тиісті. Шәкәрімнің Тобықты мен Матай арасындағы жер дауы, «шөбі шүйгін, малға тойым» Шыңғыс үшін күрес жайын баяндауы ескі шежірені тірілту ғана емес, бас кейіпкерлер – Тобықты жігіті Кебек пен Матай қызы Еңлік өмір сүрген қатал заманның суретін жасау үшін және ғашықтардың баянды бақыт табуға ешқандай мүмкіндігі жоғын трагедиялық ситуацияны нақтылай түсу.

«Нартайлақ-Айсұлу» Шәкәрімнің өмірінің соңында 1929 жылы жазылған. Мұнда да махаббат драмсы баяндалады [4,572].

«Нартайлақ пен Айсұлу» – бұл топта біршама оқшау тұрған шығарма. Сырттай карағанда поэмаға ескі ел аңызы бағзы бір кездердегі Айсұлу, Нартайлақ дейтін бақытсыз ғашықтар тағдыры өзек болған тәрізді көрінеді. Алайда, шығарма сюжеті бастан – аяқ ақын қиялының ғана желісі екені байқалады.

«Атақты Әмір – Темір заманында» өтіпті – мыс. Оқиғаның мекені – Бақанас, Байқошқар, Балқыбек, Құр, Балға өзендерінің бойы, қазіргі әкімшілік – территориялық бөліс бойынша Семей облысы Шұбартау ауданының «Торный», «Алғабас» атанатын совхоздарына тиесілі ішінара Абай ауданының «Бірлік» совхозымен шектесіп, кірігетін жерлер. Сонымен қатар поэмада Үшқызыл, Қаранай, Тасқызыл, Төктұрмас, Балғашоқы, Самсы, Сапанай, Үйтас, Томан, Бірбет, Ақтас, Шолақ Өзек, Нартайлақ тағы да басқа тау, қоныс аттары ұшырасады. Бұлардың бәрі де қазіргі Шұбартау ауданына қарасты, бұрынғы кезеңде Тобықтымен көршілес Керей руына тиесілі мекендер. Шәкәрім осы өзен–су, жайлау–қыстау жерлердің барлығының да атауларын Нартайлақ – Айсұлу хикаясымен байланыстырады. Өзендердің бәрі – осы оқиғаға тікелей немесе, жанама қатысы бар кісілердің есіміне қойылған ал, тау мен сай, жайлаудың, қыстаулардың дәл солай аталуы сондай да сондай себептен.

Жергілікті жұрттың ұғымында жоғарыда келтірілген атаулардың ешқайсысы да әлде бір ғашықтардың тарихымен, баяғыда болыпты – мыс адамдар атымен байланыстырылмайды, бұл өңір Айсұлу, Нартайлақ әңгімесінен мүлде бейхабар. Ал, поэмада сөз болатын нақты белгілер –Томанның, Сапанайдың күмбездеріне, Нартайлақ бейігіне келсек, бұлардың бәрі де ХҮІІІ ғасырдың екінші жартысынан қалған, сол төңіректегі жұртқа белгілі адамдардың басына қойылған ескерткіштер.

«Нартайлақ-Айсұлу» поэмасындағы тартыс ғашықтар басындағы оқиғаларға қатысты адамдардың арасындағы қарапайым тұрмыстық конфликт деңгейінде көрінген.

Шәкәрімнің бұл поэмасында алдыңғы дастандарындағыдай тарихи фон, мезгіл мен мекен деректерінің нақтылығы жоқ. Барлық оқиға аумағы шағын ортада, екі ауылдың арасында өтеді. Ақынның маұсаты дастанның кіріспесінде өзі айтқандай, салт-дәстүрдің кейбір тәріптеріне қарсылығын білдіру болған.

Нартайлақ пен Айсұлудың ғашықтық сезімдері де бір ауыз сөзбен қысқаша айтылады. Шығарма финалындағы трагедиялық шешімге апаратын шиеленістің төркіні мынадай:

Айсұлу Нартайлаққа болған асық,
Үңгірде қобьсылып мауқын басып.
Балғаның тірісінде Айсұлуды,
Матайға бермек болған баталасып [4,572].

«Нартайлақ-Айсұлу» – Шәкәрім атын ақтай алмайтын шығарма екені талас туғызбаса керек. Ал, сырттай қарағанда, махаббат тақырыбына арналған «Еңлік – Кебек», «Қалқаман – Мамыр» – күйкі мелодрама емес, кең тынысты туындылар, осы сөздің толық мәнісіндегі драмалық дастан, әдебиетіміздің тұтас бір дәуірінің үздік үлгілері болып табылады.

Қорыта келгенде, Шәкәрім Құдайбердіұлының поэмалары – сан-алуан суретке толы, өмір құбылыстарын көркем айшықтаған күрделі сала. Оның сырларына үніліп, философиялық, психологиялық, тарихи себептерін ашу әлі талай іргелі зерттеулерге негіз болары ақиқат.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі / Құрастырған: З. Ахметов, Т. Шаңбай. – Семей-Новосибирск, 2006. – 398 б.
2. Құдайбердіұлы Шәкәрім. Жолсыз жаза: Өлеңдер мен поэмалар./Құраст. М.Мағауин.- Алматы: Жалын, 1998.-256 б.
3. Құдайбердіұлы Ш. Шығармалары: Өлеңдері, дастандары. I том.- Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2006.-524 б.
4. Шәкәрім. Энциклопедия. Бас ред.Е.Б.Сыдықов.-Семей, 2008.-864 б.
5. Шәкірімтану мәселелері. Сериялық ғылыми жинақ. Құраст. Т.Шаңбай. Семей-Новосибирск, 2006.-360 б.

Төлебаева Құралай Тоқтарқызы

Лауазымы: филология ғылымдарының кандидаты, филология кафедрасының меңгерушісі, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті Семей қ.

Пошта мекен жайы: Пошта индексі 071400 Семей қ., Мәңгілік ел 11.

Ұялы тел: 87773685603

Атыханова Айдана Мерекеқызы

Магистрант: 6M020500 «Филология» мамандығының 2-курс студенті, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті Семей қ.

Пошта мекен жайы: Пошта индексі 071400 Семей қ., Мәңгілік ел 11.

Ұялы тел: 87082602350

Шәкәрім поэмаларындағы махаббат драмасы

Төлебаева Құралай Тоқтаровна

Должность: кандидат филологических наук, заведующая кафедрой филологии, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г.Семей

Почтовый адрес: индекс 071400 город Семей, улица Мангилик ел 11

Сотовый телефон: 87772685603

Атыханова Айдана Мерекеқызы

Магистрант: 6M020500 «Филология» мамандығының 2-курс студенті, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті Семей қ.

Пошта мекен жайы: Пошта индексі 071400 Семей қ., Мәңгілік ел 11.

Ұялы тел: 87082602350

Любовная драма в поэмах Шакарима

Tulebayeva Kuralai Toktarovna

Position: candidate of philological Sciences, head of the Department of Philology, Kazakh humanitarian juridical innovative university, Semey

Postal address: postcode 071400 Semey city, Mangilik El street 11

Cell phone: 87772685603

Atykhanova Aidana MEREKEKYZY

Master's degree student: 2nd year master's student of specialty 6M020500 "Philology", Kazakh humanitarian juridical innovative university, Semey

Postal address: postcode 071400 Semey city, Mangilik El street 11

Cell phone: 87082602350

Love drama in shakarim's poems